

כחומר ביד הלשון

"מחזור" צירופים בעברית החדשה

אמור מעתה, מתוך הדבור שבכתב נתפתח לשבח
הדבור שבעל פה ונזדככה המחשבה ותרבה הדעת.
(מנדלי מו"ס, בימים ההם, פתיחתא)

1. מבוא

1.1 רשימה זו עוסקת בתופעה מן התחום המכונה "לשון ספרותית חיה"¹, ועיקרה עימות בין שני נתונים תוך ניסיון לתאר את הקשר ביניהם: צירוף כבול בעברית של ימינו מזה, וצירוף הלקוח מן המקורות (היינו מקרא, תלמוד, רש"י ועוד), השונה במעט מן הצירוף שבפינו, מזה.

1.2 קביעת הקשר בין שני נתונים אלו היא בגדר הנחה בלבד – תהא מתקבלת על הדעת ככל שתהא – והיא מתבססת [א] על מידת הדמיון בין שני הצירופים בהשוואה למידת השוני ביניהם, וכן [ב] על שלבי-ביניים מתועדים. הצגת התייעוד היא מטרתה של רשימה זו, ובעזרתו יצויר התהליך מן הצירוף המקורי אל הצירוף הכבול בן זמננו.

1.2.1 [א] ככל שהשוני בין שני הצירופים – המקורי והחדש – קטן יותר והדמיון גדול יותר, סבירות הקשר ביניהם עולה.

השינויים שחלו בצירוף המקורי יכולים להיות מורפולוגיים – מלשון רבים ללשון יחיד (סלע המחלוקות < סלע מחלוקת), מפעיל לסביל (סוגרת ומסוגרת < סגורה ומסוגרת) – ויכולים להיות לקסיקליים, בין במלים נרדפות שאין ביניהן קשרי צורה (זמורת זר < נטע זר) בין במלים בעלות דמיון במבנה ההברתי (כיליון חרוץ < כישלון חרוץ) בין במלים דומות בצליל עיצוריהן (התפלש באפר < התפלש בעפר). לעתים השינוי הוא על דרך ההשמטה (דרך רשעים צלחה < דרך צלחה); לעתים השתנה סדר המלים (מלידה ומבטן < מבטן ומלידה). קדמה להיפוך השמטת המלה

1. המונח שאול מצרפתי (1983).

ומהיריון); לעתים משתתפים בשינוי שני צירופים מן המקורות (נס אל נפשו + נמלט על נפשו < נס על נפשו); לעתים השינוי הוא במבנה התחבירי (עובר ובטל < עובר בטל. גם כאן ניכרת השפעת צירוף אחר, הולך בטל); לעתים דחה החדש את הישן (הפך מן השורש < עקר מן השורש), ולעתים שניהם קיימים, אלא שנתייחדו להם שימושים שונים (סתר המדרגה < שפל המדרגה); לעתים החדש והישן משמשים במשלים נבדלים ("צור קצבתם" הוליד את צור מחצבתו < כור מחצבתו: הראשון למדני והשני משמש בלשון הבינונית), ויש שנצטרפו בהם גם שימושים שונים וגם משלבים שונים (שריון קשקשים < בריון קשקשים); יש שהגורם לשינוי הוא עניין שב"היגיון" (רב-טוב < רוב-טוב, כגון: ברוב-טובך), ויש שהוא עניין שבצורה (ריתמוס למשל: לא יער ולא דובים < לא דובים ולא יער. לאחרון משקל סדיר: שתי יחידות ימביות והשפלה); יש שהשינוי הוא תופעה דקדוקית אופיינית לתקופה (פתי יאמין לכל דבר < פתי מאמין לכל דבר), או מתקיים גם מחוץ לצירוף (מפנים ומאחור < מלפנים ומאחור); לעתים השינוי גורם להרחבת המשמעות ("פרעה לשמצה" הוליד את פרוע לשמצה < ידוע לשמצה), ולעתים השינוי הוא המרת צורה נדירה בצורה נפוצה (זב וצרוע < זב ומצורע), או מלה בלתי שקופה במלה שקופה (ואין מפגיע < באין מפריע. כאן אולי שותפים להשפעה גם הצירופים במפגיע, ובאין מחריד).²

כפי שאפשר לראות מן הדוגמאות, אין מדובר ב"שימוש סוטה" למטרות חידוד או בניית מערכת משמעות בטקסט ספרותי נתון. הכוונה לשינויים כדוגמת אלה הפועלים בכל המערכות של "הלשון הטבעית". שינויים "תמימים" מסוג זה גורמים בדרך כלל לדחיית הישן מפני החדש או, לחלופין, לבידול משמעויות ביניהם או לפיצול השימוש בהם למשלבים שונים. לעומת זאת, שינויים מן הסוג הספרותי לא רק לידיעתם בצירוף אחר, אלא כל חיותם ממנו; כגון חידוד, שיסודו במתח שבין הצירוף המקורי לצירוף הסוטה, ושינוי גדול מדי יבטל את המתח הזה. כמובן, לפעמים גם צירופים "תמימים" לידתם בשימוש סוטה בלתי "תמיים" של יוצר אחד בעל השפעה.³

לשון אחר, מן הבחינה הדיאכרונית הצירוף בן זמננו הוא בגדר כסטייה ביחס לצירוף מן המקורות. אך מן הבחינה הסינכרונית הצירוף המקורי דווקא (שלו רוב אינו קיים עוד בתודעת הדובר) יכול להתקבל כסטייה מן הצירוף הכבול השגור בפינו היום. למשל, אם נשמע את הצירוף: מי לידי יתקע, נקבל זאת כסטייה מן הצירוף השגור היום: מי לידי יתקע.

2. לרוב הצירופים הללו ולרבים נוספים אדרש בהודמנות אחרת. תודתי לחבריי באקדמיה ללשון העברית - במיוחד לד"ר מרדכי מישור - שעזרו לי באיסוף.

3. ראה טורי-מרגלית (1973), עמ' 103-104.

1.2.2 [ב] ככל שנמצא עוד חוליות-ביניים מתועדות, יתבסס יותר הקשר בין הצירופים. חוליית-ביניים יכולה להיות למשל, סתר המדרגה בהוראת שפל המדרגה או כתיב שיערום בביטוי ”לא שערום אבותינו”, כתיב המלמד על מעבר מן שיער המקראי לשיער שבלשון חז”ל. חלק גדול מן השינויים הללו, שמקובל לראותם אופייניים ללשון חיה, חלו בשעה שלא הייתה לשון דיבור חיה, והם נפוצים בספרות היפה, העיונית, המדעית והפובליציסטית של המאות האחרונות; ממילא נביח קיומה של ”לשון ספרותית חיה”, שחלה בה ”התפתחות פנימית... הדומה ביסודה להתפתחות לשון חיה...”.⁴

1.3 מבחינתם הסובייקטיבית של היוצרים (והקוראים) בתקופות ההשכלה והתחייה⁵ (שעל חיבוריהם עומד עיקר התייעוד), הצירוף המקורי הוא בגדר צירוף כבול אפילו הוא יחידאי במקרא. ”צירוף כבול” מוגדר כאן לא במושגים של שימוש חופשי בלשון, אלא מתוך הקשר תרבותי שבו הצירוף מזדמן בטקסט הנקרא וחוזר ונקרא, או נלמד ומשונן בחדר ובבית המדרש או נאמר כחלק מן הטקסט הקבוע של התפילה בבית ובבית הכנסת (עוד קודם שהוא מצוטט או משובץ בספרות בת הדור). משום כך כל סטייה מן הצורה המקורית היא – לפחות בראשיתה – פעולה של הזר ה.⁶

1.4 הצירופים שנבחרו נבדקו במאגר הממוחשב של המדור לספרות החדשה במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, ועבודה זו מתבססת על העיבוד שנעשה באותם טקסטים בידי צוות העובדים במדור. המאגר כולל קרוב לשני מיליון תיבות, והוא מקיף כמאה יצירות שתם עיבודן המילוני. החיבורים הם מן הספרות היפה, ספרי עיון ומדע, מאמרים ואיגרות – למן ”קהלת מוסר” של משה מנדלסון (1755) ועד ”חתן דמים” להזו (1929) [להלן ”הספרות החדשה”]. תיעוד נוסף דלה עבורי בטובו פרופ’ ראובן מירקין ממאגרי הטקסטים הממוחשבים של אוניברסיטת בראיילן (ספרות השו”ת, יצירות עגנון, הספרות בת ימינו), ואני מודה לו מקרב לב

4. צרפתי (1983), עמ’ 452. וזאת גם אם נביא בחשבון את האפשרות ש”לשון ספרותית חיה” זו עמדה תחת השפעת לשון דיבור זרה, כמו, למשל, בצירוף פה ושם; ראה סעיף 3.1.2 ואילך.

5. אין זה מן הנמנע שחלק מן השינויים שבצירופים חלו לפני המאה ה-18, אך אין בכך כדי לשנות את התמונה השלמה. למשל, אפשר שגם קפיצת הדרך וגם קפיצת הארץ (ראה סעיף 2.4.3) מבריחים את כל הדורות בספרות המסתרין, ושהופעתם ב”שבחי הבעש”ט” היא רק חוליה אחרונה בשרשרת זו.

6. לתיאור תופעת ההזרה ראה רנן (1973), ההבט הלשוני, עמ’ 345–346. על ”השימוש בקורפוס הספרותי המוסכם בדרך של פראוזות כבולות” ראה אבן-זהר (1970), עמ’ 298–299. על הדעה אוטומטיזציה ועל ”המתח שבין שימוש שחוק לשימוש בלתי שחוק ביחידות הלשון” ראה שם, עמ’ 295.

על תוספת חשובה זו.⁷ שני המאגרים אדירים בכמותם ובכל זאת הם רחוקים מלהיות ממצים, וחטיבות שלמות – היסטוריות, ז'אנריות, גאוגרפיות – וכן קורפוסים ספרותיים שלמים חסרים בהם. עם זאת יש בכוחם להציג תמונה לשונית רבת עניין, כפי שאפשר ללמוד מן הדוגמאות שלהלן.

1.5 גלגולי צירופים כאלה הנידונים פה יש שהם באים בצירופים בודדים (כמו הדוגמאות הנזכרות למעלה) ויש שהם באים בקבוצות; לפעמים משום שבני הקבוצה כפופים לגורמים לשוניים זהים, ולפעמים משום שצירוף אחד יוצר הרגל לשוני וגורר את חבריו אחריו. כך או כך, הכבילות של חברי הקבוצה אינה שווה, והיא נעה מצירוף מילולי (רפרנציאלי) ועד לצירוף ניבי (אידיומטי).

2. ארץ ואדמה – אדמה עדיף?

2.1 המלים אדמה וארץ (ולעתים גם שדה) נוטות להתחלף ולהתגוון זו בזו. כבר במקרא מצויים זוגות צירופים ברמת כבילות זו או זו שחלים בהם חילופים כאלה: ארץ יהודה / אדמת יהודה; ארץ ישראל (פעמיים) / אדמת ישראל (באותה הוראה, פעמים רבות. שני הצירופים מקורם ביחזקאל); פרי הארץ (צירוף יחידאי) / פרי האדמה (פעמים רבות); (מ)על פני (כל) הארץ / על פני האדמה (וכן על פני השדה. לשלושת הצירופים תפוצה ניכרת); הארץ הטובה (פעמים רבות) / האדמה הטובה (פעמיים); ועוד.

בצירופים מעין אלו חלו גם חילופין "בין-תקופתיים": אדמת הקדש (מקרא) / ארץ הקודש (החל מימי הביניים); אדמת נכר (פעם אחת במקרא) / ארץ נכר או ארצות נכר (בספרות החדשה, בצד הצירוף אדמת נכר, שלא פס מן הארץ);⁸ ארץ מולדת (מקראי) / אדמת מולדת (שירים ופזמונים של טרם-מדינה); ארץ אבות- (מקראי) / אדמת אבות- (מנדלי, למשל). וכן: רעידת הארץ / רעידת אדמה; רעש הארץ / רעש אדמה; כברת ארץ / כברת אדמה.

7. התיעוד במאגר המילון ההיסטורי עומד על מהדורות ראשונות או על הופעתו הראשונה של החיבור בכתב-עת. המאגר של אוניברסיטת בר-אילן פועל על פי עקרונות אחרים. במובאות מיצירות עגנון, הוזו ויהוה עשיתי כמיטב יכולתי להתחקות אחר מהדורות ראשונות (עגנון – רק עד למהדורת כל כתביו הראשונה, ברלין תרצ"א). יצירות משני העשורים האחרונים מצוטטות בלא ציון שנת ההוצאה. בכל שאר המובאות יציגו שם המחבר, שם החיבור ושנת ההדפסה. לא יציגו מראי מקומות מפורטים (כגון שם כתב-העת, מספר הכרך, מספר הגיליון ומספר העמוד); רשימות החיבורים ובהן ציונים ביבליוגרפיים מלאים נמצאות במפעלים של האקדמיה ללשון העברית ושל אוניברסיטת בר-אילן. מראי מקומות למובאות מצויים בתוך המאגרים.

8. למשל, במאגר הספרות החדשה של המילון ההיסטורי: אדמת נכר ב"המגיד", אצל מנדלי מ"ס, אחד העם וברנר, ואצל שני האחרונים גם ארץ נכר וארצות נכר.

פרק זה יעסוק בשלושת הזוגות האחרונים, וזולתם בחילופים חלקת שדה / חלקת אדמה; קפיצת ארץ / קפיצת דרך; כברת ארץ / כברת דרך.

2.2 כברת ארץ מקורה במקרא:⁹

(א) ויסעו מבית אל ויהי עוד כברת הארץ לבוא אפרתה (בראשית לה, טז).

(ב) וילך מאתו כברת ארץ (מלכים ב, ה, יט).

כברת ארץ במקרא היא אפוא ציון מרחק (אורך), ועל פי רש"י ואחרים אפילו מידת אורך מדויקת, כגון מיל או פרסה. זהו הפירוש המקובל על מנדלי ובני תקופתו, על פי המובאות מחיבוריהם:

(ג) כשלש כברות ארץ הלכתי בחפזה (מנדלי, האבות והבנים א, 1862).

(ד) וימצאם כי נסעו כברת ארץ מהקרעטשמי (מיכאל רודקינסון, סיפורי צדיקים, 1864).

(ה) הרחק עשרים כברת ארץ מכסלון (האבות והבנים ב, 1868).

בד בבד עם משמעות זאת מופיעה כבר משמעות חדשה, המציינת ש ט ח:

(ו) מאדאמע פאלאק קנתה כברת ארץ בעיר הקדושה ירושלים (המגיד, 1856).

(ז) כל אחד יאהוב כברת הארץ אשר עליה נולד (שם).

ואפילו כמידת ש ט ח מדויקת:

(ח) להשחית בשנה אחת חורש גדול ככברת ארץ (אקער) (תולדות הטבע א, 1862).

ובמשמעות זו ממשיכה על פי הממצא במאגר הספרות החדשה עד אחד העם:

(ט) להוציא את הונו בכברת ארץ כדי לעבוד עבודה קשה (לא זה הדרך, 1889).

(י) כי קנית איזו כברת ארץ קטנה מומן לזמן (סך הכל, 1912).

גם אצל עגנון יש כברת ארץ במשמעות שטח:

(יא) עד שנבנתה מאה שערים, שקנתה לה כברת ארץ ובנתה מאה בתים למאה חברים (תמול שלשום, תש"ו).

ודוגמה אחת דו-משמעית:

(יב) בינו ובין שאר בתי העיר עוד כברת ארץ גדולה (בדמי ימיה, תרצ"א).

2.2.1 את הצירוף הזה – על שתי משמעויותיו – החליפו שני צירופים חדשים: כברת דרך לציון מרחק וכברת אדמה לציון שטח.¹⁰

כברת אדמה מופיעה לראשונה (על פי המאגר) אצל מחברים ארץ-ישראליים:

(יג) קנו אחדים מיושבי אה"ק כברת אדמה במוצא יהודה גור, מארץ ישראל, 1897).

(יד) שמחה היא לנו כשקונים איזו כברת אדמה באיזה מקום (ברנר, בעתונות ובספרות, 1910).

אך חייה קצרים, ודומה שהיא יורדת מן הבמה (על פי מאגר הספרות בת ימינו),

ובמקומה שוב באה כברת ארץ (וגם חלקת אדמה וחלקת שדה; ראה סעיף 2.3):

9. לפירושה של כברת (הארץ) במקרא ראה טור-סיני (1956), עמ' 1-3; (1960), עמ' 128.

10. אבן-שושן מביא גם כברת קרקע.

(טז) היינו כולנו מרוכזים באותה כבדת ארץ פנויה (יזהר, חרבת חזעה, 1949).

(טז) צריכים חברינו להילחם על כבדת ארץ זו (נתן שחם, עצם אל עצמו).

(יז) הקשורים קשר בל יינתק לכבדת הארץ שרוותה את זיעת אפיהם (חיים באר, עת הזמיר).

כברה (כבדת) מושכת אחריה פאתוס כלשהו, ונמצא שהיא משרתת לעתים קרובות ערכים בעלי מטען רגשי כעם וכמולדת (כמו למשל המובאות האחרונות, וכן ו-ז); ואילו לחלקה (חלקת) רושם יומיומי, חומרי, מוחשי (ראה להלן, מובאות כט-מ). שים לב, שחלקה כשלעצמה נושאת אותה משמעות כמו הצירופים השלמים; כברה, לעומת זאת, אין לה קיום עצמאי.

הצורות כבדת אדמה וחלקת אדמה (ראה להלן, סעיף 2.3) סטו מן הצירופים הכבולים **כבדת ארץ וחלקת שדה**, ובכך נעשו לחלק מתהליך הדה-אוטומטיזציה של הטקסט הספרותי. הנטייה היום לחזור ולעשות שימוש בצורות המקוריות משקפת אותו תהליך אבל בחומרים ההפוכים, שכן השגור של העבר נהפך לחריג של היום. הסופרים החדשים אף עושים צעד אחד נוסף בשבירת הצירוף הכבול:

(יח) האדמה הזאת, שאינה אדמת שדות אלא כבדת עפר מעופשת (יזהר, חרבת חזעה, 1949).

ובאותו עמוד גם חלקות עפר. עפר מחליף את אדמה במובנה החומרי, ובכך מתרחק מארץ עוד יותר.

(יט) מה טיבה של כבדת הים, אשר שעל חדש נכבש ממנו (עמליה כהנא-כרמון, שדות מגנטים.

דומה שהמלה שעומדת ברקע ומקשרת בין כבדת הים ובין שעל היא המלה אדמה).¹¹

(כ) כבדת קבר שלעד תהיה אנגליה: (אהרון מגד, העטלף. לשון נופל על לשון, וגם הד של הצירוף המקראי אחוזת קבר, ובדוחק אולי גם של הפסוק "ואת עצמות יוסף... קברו בשכם בחלקת השדה" [יהושע כד, לב]).

2.2.2 בחילופי כבדת ארץ (בהוראת מידת אורך) וכבדת דרך התמונה בהירה יותר. לכבדת דרך אין עדות במאגר המילון ההיסטורי, והיא מופיעה רק במאה העשרים. על פי הממצא במאגר הספרות בת ימינו, היא בעלת תפוצה גדולה יחסית (40 במספר), ומכל ביטויי הכברה היא היחידה שמשמשת כמידת אורך. **כבדת ארץ** באותה משמעות נדירה ביותר, והיא עשויה להימצא, למשל, אצל חוקר לשון, הכותב במאמרו:¹² "בשלושים השנים האחרונות עברה הסמנטיקה כבדת ארץ נכבדת" (גם נכבדת, כמו **כבדת ארץ** – לציון מרחק – היא מסממני ההזרה; וראה הסעיף הקודם).

2.3 הצירוף חלקת שדה אף הוא מקורו במקרא (בסך הכול שבע פעמים). לדוגמה:

(כא) ויקר מקרה חלקת השדה לבעז (רות ב, ג).

(כב) חלקת השדה מלאה עדשים (שמואל ב כג, יא).

(כג) בחלקת השדה אשר קנה יעקב (יהושע כד, לב).

11. אצל אלתרמן (עיר היונה, סיפור מלילה א) כבדת חוף. בשו"ת הרא"ם כבדת שכל.

12. צרפתי (1991), עמ' 10.

צירוף זה ממשיך ומופיע גם בחיבורים מאוחרים, כיד השיבוץ הטובה על מחבריהם:
 (כד) ויקר מקרה חלקת השדה אשר לכן כפר במדינת... (פנחס הורוביץ, ספר הברית, 1797.
 השווה לפסוק שבמובאה כא, ושים לב כיצד הורוביץ "משפר" את המקרא על ידי התוספת
 ה"מקראית" אשר לו.
 (כה) למען בא על חלקת השדה מלאה חטים (מנדלי, תולדות הטבע א, 1862. השווה לפסוק
 שבמובאה כב).
 (כו) נשלמו מעשיו של יצחק מעשיהם של שאר חברינו וחברותינו יבואו בספר חלקת שדה
 ותמול שלשום, תש"ו).

**בצד חלקת השדה מופיע גם הצירוף החדש חלקת הארץ, באנלוגיה לכברת ארץ
 המקראי:**

(כז) תעשה מחלקת הארץ ההיא בית הקברות (המגיד, 1856).
 (כח) יתנו גם המה את חלקת הארץ אשר להם (שם).

**חלקת אדמה מופיעה לראשונה – בדומה לכברת אדמה (מובאות יג-יד) – אצל
 מחברים ארץ-ישראליים:**

(כט) "נס ציונה" – בה פרדס וכרם וחלקת אדמה (יהודה גור, מארץ ישראל, 1897).
 (ל) קנו שם חברת אנשים מירושלים חלקת אדמה, כשש מאות דונם (שם).
 (לא) חלקות אדמה מפורזות ומפורדות (אחד העם, סך הכל, 1912).
 (לב) לצמצם כל חייו ומאוייו בחלקת-אדמה קטנה ולהיות שמח בחלקו (שם).

וממשיכה בספרות בת ימינו:

(לג) מכר לו חלקת אדמה והוא בנה עליה בית (רות אלמוג, שורשי איר).
 (לד) קיבל בית וחלקת אדמה (אהרון מגד, פויגלמן).

**חלקת ארץ מילאה תפקיד קצר ימים כמתווך בתהליך השינוי מחלקת שדה לחלקת
 אדמה, ואחר ירדה מן הבמה. לא כן חלקת שדה; זו חוזרת ומשמשת בספרות בת
 ימינו, אם בהשפעת המקרא אם בהשפעת עגנון (במיוחד המשפט החותם את הרומן
 "תמול שלשום", מובאה כו):**

(לה) נמצא ללא רוח חיים בחלקת השדה שבעיבורי שכונת בית ישראל (חיים באר, נוצות).
 (לו) חלקת שדה מושקית בממטרות (אהרון מגד, מסע באב).
 (לז) כמו חלקת שדה חורפית תחת פרצה בעננים (מאיר שלו, רומן רוסי).

**ועגנון, כאילו על פי הזמנה, מציג לפנינו ברירה משולשת בעמוד אחד (פתחי
 דברים, תשל"ז):**

(לח) לכן מבקשת היא לקנות לה חלקת שדה (השווה הפסוק שבמובאה כג).
 (לט) לא הספקתי ליקח לי חלקת אדמה.
 (מ) כדי לקנות לה כברת ארץ וכדי לבנות לה בית.

**קניית חלקת שדה או כברת אדמה (או ארץ) סמוכה לעתים מזומנות לבניית בית
 (השווה מובאות יב, לג-לד), אולי בעקבות הקורות את יעקב בספר בראשית (לג,
 יז-יט): "ועקב נסע סכתה ויבן לו בית... ויקן את חלקת השדה אשר נטה שם אהלו".**

2.4 רעש הארץ,¹³ רעידת הארץ וקפיצת הארץ מקורם בפסוקים בעלי פעלים גטויים מקבילים: "ארץ רעשה" (שופטים ה, ד), "ותרעש הארץ" (ישעיהו יג, יג), "רעשה הארץ" (ירמיהו מט, כא), ועוד; "המביט לארץ ותרעד" (תהלים קד, לב); "קפצה להם הארץ", "קפצא ליה ארעא" (בבלי סנהדרין צה ע"א-ע"ב).

שמות הפעולה (השמות המופשטים) רעידת הארץ וקפיצת הארץ ראשית הופעתם בפירושי רש"י. אך באותה תקופה (המאה ה-11) במרכז התרבותי היהודי שבמזרח נולד הביטוי קפיצת הדרך (על פי תשובת רב האי גאון);¹⁴ ועל כן אין לדבר על חילוף והשתנות מתקופה לתקופה, אלא על העדפה בעברית החדשה של אחד מבין שניים. שלידתם בימי הביניים.

2.4.1 הממצא בספרות החדשה:

(מא) רעידת הארץ ודליקה (מנדלי, בסתר רעם ב, 1887).

(מב) ...שכאי בודד אחרי רעידת הארץ היא סגורה ומסוגרת (ברנר, לפנים ולאחור, 1920).

ואילו בספרות בת ימינו:

(מג) כמעט הרגשתי ברעידת בית-הכנסת כבשעת רעידת-האדמה (הזו, היושבת בגנים, 1968. במהדורות קודמות [1944-1956]: "הייתי מרגיש איך בית הכנסת רועד").

(מד) ושמענו שבדרום איטליה היתה רעידת אדמה, ונהרסו המון כפרים (דוד גרוסמן, חיוך הגדי).

(מה) אצבע קטנה שלה מחוללת אצלי רעידת אדמה (דוד שחר, יום הרפאים).

(מו) סחפו וזיעזעו כרעידת אדמה אדירה (אהרון מגד, פויגלמן).

כאשר כתב עמוס עוז (עד מוות, אהבה מאוחרת) "אני רואה את רעידת הארץ", כוונתו להבחין את רעידת הארץ מרעידת האדמה. צירוף בלתי אידיומטי זה אפשר לו לנצל את משמעותו המילולית (= הוא מרגיש את האדמה רועדת תחת גלגלי כלי רכב כבדים); לו הציב תחתיו את הצירוף רעידת האדמה, לא היה לו מנוס מן המשמעות המטאפורית.

2.4.2 באשר לרעש אדמה, "המגיד" (1856-1857) מסתפק ברעש המסורתי, אך מכיר בחסרונו כמלה דרמשמעית, ומתגבר אותו באמצעות גלוסה גרמנית:

(מז) היה רעש גדול ונורא - ערדבעבען - ונפלו בתים רבים לארץ ונהרגו אנשים ונשים.

(מח) היה רעש (ערדבעבען) כאשר יקרה לפעמים בארצות החמות.

מנדל לפין כותב רעש הארץ (אולי באנלוגיה לרעידת הארץ מפירושי רש"י לתלמוד):

(מט) חיוך בהמה בכותלו חושב לרעש הארץ (חשבון הנפש, 1808).

13. הרחבה של רעש המקראי, המוכר, למשל, מן הפסוק "שנתים לפני הרעש" (עמוס א, א).

14. למראי המקומות של המובאות מרש"י ומרב האי גאון ראה מילון בן-יהודה ומילון אבן-שושן. למקורה ולהוראתה של מלת קפיצה בצירוף קפיצת הדרך ראה ברונזניק (1973).

ואילו מגדלי:

(ג) ברעב ובדבר וברעש האדמה (משפט עניי עמי, 1867).

ובספרות בת ימינו:

(גא) בלי כל התראה כרעש אדמה במוקד רחוק (נתן שחם, רביעיית רוזנדרוף).

2.4.3 קפיצת הארץ וקפיצת הדרך מופיעות שווה בשווה בספר "שבחי הבעש"ט" (1815) – פעמיים כל אחת מהן. לדוגמה:

(גב) ונסע משם בחצי הלילה בקפיצת הארץ לערך ט"ו פרסאות.

(גג) והלכתי כל הדרך הרב הזה ע"י קפיצת הדרך.

יל"ג וסמולנסקין בוחרים באפשרויות מנוגדות:

(גד) גם סוד קפיצת הארץ לא נכחד ממני (סמולנסקין, קבורת חמור, 1873).

(גה) המומחה בקפיצת הדרך... ועשה כמה קפיצות דרך (יל"ג, צלוחית של פלייטון, 1880).

בפרוזה בת ימינו – אהרון מגד, עמוס עוז, נתן שחם – משמשת קפיצת הדרך בלבד. לדוגמה:

(גו) קומוניזם זה, אשר בדלגו על השלב הקפיטליסטי, בקפיצת הדרך מפיאודליזם לסוציאליזם... (נתן שחם, עצם אל עצמו).

ועגבון בכלל זה:

(גז) אילו היה אבא יודע סוד קפיצת הדרך היה קופץ לארץ ישראל ולוקח אתכם בשתי ידיו... (אסתרליין יקרתי, תשמ"ג, מכתב משנת תר"ץ).

2.5 לסיכום, בחילופים הדיאכרוניים בין דרך, ארץ ואדמה מתגלה חתירה להבחנה ולדיוק תוך תזוזת משמעותות וייחוד משמעויות: דרך לציון מרחק, ארץ לציון יחידה מדינית, אדמה לציון החומר והשטח.

אך שים לב: חילופי כברת אדמה עם כברת ארץ מתרחשים במישור המלה הבודדת, שכן ארץ ואדמה הן נרדפות (חלקיות); ואילו חילופי כברת ארץ עם כברת דרך חלים במישור הצירוף השלם, שכן ארץ ודרך אינן נרדפות, ורק משמעויות האידיומטיות של הצירוף כברת ארץ בשלמותו כציון מרחק (או אורך) מאפשרת את חילופי ארץ בדרך (כזה הוא המצב גם בצירופים קפיצת דרך וקפיצת ארץ). ארץ במובן מרחק נדחק מפני דרך, כאמור.

זאת ועוד. עקב שינויי ריאליה ואידיאולוגיה במעבר מאירופה לארץ-ישראל החל מושג האדמה לתפוש מקום מרכזי הן כחלק ממשי בחיי היומיום הן כחלק מהחזון הלאומי. היום פוחתת תפוצתו של הצירוף כברת אדמה, בין מסיבות חברתיות או אידיאולוגיות (ההיבט המדיני של הארץ חזק מן ההיבט החומרי של עיבוד האדמה) בין מסיבות אסתטיות (ראה סעיפים 1.3, 2.2.1). עם זאת אין התהליך חד-משמעי; וכן יש להביא בחשבון את טעמו האישי של הסופר הנוקט את הצירוף.

לשינויים סמנטיים אלה יש גם ביטוי תחבירי. מן הדוגמאות שנמנו לעיל מסתמנת מגמה של ירידת תפוצתם – או היחלשות כבילותם – של צירופי הסמיכות שבהם ארץ היא הסומך שבצירוף לטובת מקביליהם בעלי המרכיב אדמה (כגון רעידת אדמה, כבדת אדמה, פרי האדמה וכיו"ב); ובמקביל, עלייה בתפוצתם של צירופי סמיכות שבהם ארץ היא היסוד הנסמך שבצירוף על חשבון מקביליהם בעלי הרכיב אדמה (כגון ארץ הקודש, ארץ ישראל או ארצות נכר).¹⁵ כלומר, יש התאם כלשהו בין התחביר והסמנטיקה: ארץ במשמעות המדינית "תפסה" את מקום הנסמך, ואילו כסומך היא שירתה במספר צירופים את המשמעות "אדמה", ועל כן הוחלפה בה בקלות.

גם כאן אין לדבר על מגמה חד-משמעית. אחד המאפיינים של הספרות החדשה (אם מותר לחטוא בהכללה) הוא, שהיא בוטחת בעצמה ובלשונה, ובלכתה אינה חוששת להביט מימנה ושמאלה. משום כך אפשר למצוא בין דפיה גם את דרך המלך וגם משעולי עפר (וראה גם טבלת הסיכום).

3. פה, שם ומה שביניהם

3.1 העברית, נאמנה למשפחת שפות שם, חביבה עליה החזרה הזוה (בויו החיבור ובלעדיו), והיא בונה באמצעותה צירופים כבולים רבים, מהם אידיומטיים מהם שאינם אידיומטיים: סחור סחור, סביב סביב, על יד על יד, כזאת וכזאת, כה וכה, מזה ומזה, מפה ומפה, כהנה וכהנה, כמה וכמה, דור (ו)דור, כך וכך, אלו ואלו, לכאן ולכאן, לא ולא, מי ומי, בלב ולב ועוד. חלקם מוכרים בצורתם המורכבת או המורחבת: בין כך ובין כך, מהעבר מזה ומהעבר מזה, זעיר שם זעיר שם; ועם קישורים באמצעות מלות יחס: זה אל זה (וכיו"ב מלות יחס), פה אל פה, פנים אל פנים, מעניין לעניין, מעת לעת, מיד ליד, מפה לפה, מיום ליום, מדחי אל דחי, צעד אחר צעד, עין בעין, שנה בשנה, בד בבד, שווה בשווה, ועוד.

מרבית הצירופים הללו אינם באים לשם סימון וסיום אלא לשם ריבוי וסיתום,¹⁶ הן משום המבנה החוזר הן משום שחלק מן המלים המרכיבות את הצירופים הללו כשלעצמן ואף בבידודן סותמות ואינן מסיימות.

3.1.1 בצד החזרה הזוה והחזרה באמצעות מלים נרדפות¹⁷ מוכרת בעברית מראשיתה גם "החזרה" הניגודית, כגון: מפנים ומאחור, מלגו ומלבר, מבית ומחוץ, יום ולילה,

15. אם כי צירוף זה וגם מקבילו אדמת נכר שייכים למשלב ספרותי גבוה.

16. החזרה הזוה, למבניה השונים (ראה ההערה הבאה), משרתת מטרות שונות, שלא הרי זו כהרי זו; אך לצורך הדיון מעניין רק הצד השווה שבהן, והוא החזרה הזוה על אותה המלה, ולא היחסים התחביריים שבין מלה לאחותה, וגם לא מידת הכבילות או האידיומטיות.

17. על החזרה לסוגיה ראה פישלר (1978), עמ' 141–149; ושם מראי מקומות נוספים.

שמים וארץ, מבוקר עד ערב, במוקדם או במאוחר, מהחל ועד כלה, בזה ובבא, (מ)ימין ו(מ)שמאל, מכף רגל ועד ראש, מהכא להתם ועוד. גם הניגודים לרוב אינם באים לשם דיוק, אלא כדי להציג את השלם באמצעות שני קצותיו.

3.1.2 במאות האחרונות, עם היפתחות הספרות העברית לספרות האירופית והמגע ההולך ומתעצם עם לשונות הגויים, התחזקה המגמה להעדיף את הצורה הניגודית; יתר על כן, אפילו צירופים שבמקורם הקדום היו בעלי מבנה של חזרה זהה הומרו בצמד של ניגודים, וזאת מבלי שתשתנה למעשה משמעותו של הצירוף השלם. למשל: אלו ואחרים במקום אלו ואלו, אחד את השני במקום זה את זה, כך או אחרת במקום כך או כך, זה או אחר במקום זה או זה, וכיו”ב.

3.2 כך קרה גם לצירופים שבמקורות העתיקים הוכפלה בהם מלת פה או מלת שם: מפה ומפה פינתה מקום למפה ומשם, זעיר שם זעיר שם הנפך לזעיר פה זעיר שם, מכאן לכאן בתייחד למשלב גבוה יותר, ובמקומו השתגר בלשון הדיבור מפה לשם, ונולדו צירופים חדשים, כגון: פה ושם, אי פה (ו)אי שם. עם זאת, מאוחר יותר מופיע בלשון הכתב צמד דמוי-צירוף-מקראי: פה ופה. על כל אלה יסוב הדיון (וייזכר לטוב גם הכא והתם הארמי).

3.2.1 מן המקרא מוכרים שני מבנים:

[א] מפה ומפה.¹⁸ מהם דבוקים זה לזה, כגון “מפה ומפה מאה אמה” (יחזקאל מא, טו), מהם עם תוספת משלימה ביניהם, כגון “שש אמות מפו ושש אמות מפו” (שם מ, יב). משמעותו של מבנה זה – משני צדדים, מצד זה ומצד זה, משני עברים.
[ב] שם... ושם, ומשם... לעולם עם תוספת משלימה, כגון: “שם ירעה עגל ושם ירבץ” (ישעיהו כז, י); “משם יקבצך ה’ אלהיך ומשם יקחך” (דברים ל, ד). משמעותו של מבנה זה – באותו מקום ממש (יוצא דופן הוא הצירוף הכבול זעיר שם זעיר שם, והוא יטופל בהמשך, בסעיף 3.6).

מבנה החזרה הראשון (מפה ומפה) מסמן שני מקומות מנוגדים (צדדים הפוכים), ואילו המבנה השני, מרכיביו הוהים מסמנים מקום זהה. וכן במבנה הראשון ההשלמות של שני המרכיבים יכולות להיות זהות או שונות, ואילו במבנה השני כולן שונות.

3.2.2 את מפה ומפה המקראי החליף בלשון חכמים, כידוע, מכאן ומכאן (כשם שכאן החליף את פה). בלשון חז”ל קרו שני מקרים שסללו את הדרך אל המציאות שבספרות החדשה: (1) שימושי כאן התגונו והתרבו: מכאן ומכאן, לכאן ולכאן, כאן וכאן; (2) בצד הכא והכא הופיע הצירוף הארמי הכא והתם (וכן מהכא להתם, מהתם להכא), לרוב

¹⁸. ראה הורוביץ (1983).

ככינויים לארץ-ישראל ולבבל, או לשני כתובים שונים. יוצא דופן הוא המבנה המורחב "מה לי הכא ומה לי התם" (בבלי בבא מציעא לו ע"ב), שפירושו (אולי) מקומות שונים כלשהם.¹⁹

3.3 הספרות החדשה ממשיכה את השימושים המסורתיים, בתחילה כצורתם וכמשמעם, ואחר כך כצורתם בלבד:

3.3.1 מפה ומפה:

(ז) משני צדי חגורת המולות מפה ומפה (פנחס הורוביץ, ספר הברית, 1797).

(עח) ועוברת מצדו מפה או מפה (שם).

בכתב העת "המגיד" (1856), לעומת זאת, נשמרת אותה צורה, אך כבר מתחיל

השימוש הסותם:

(עט) כי יתעוררו מפה ומפה גדולי חקרי לב (שים לב לעיבוד היוצר של הפסוק "גדולים חקרי לב").

3.3.2 החזרה על כאן היא עדיין הנפוצה ביותר. להלן מבחר מצומצם:

(פ) כאן וכאן למקום הראוי לו (מנדל לפין, חשבון הנפש, 1808).

(פא) משוטטים במים לכאן ולכאן (שבחי הבעש"ט, 1815).

(פב) ונשארים קרח <!> מכאן ומכאן (לילינבלום, עולם התווה, 1873. על פי התלמוד).²⁰

(פג) מכאן או מכאן, למאי נפקא מינא (מנדלי, בעמק הבכא ב, 1897).

(פד) נתפרדה החבילה זה לכאן וזה לכאן (מנדלי, בימי הרעש, 1894).

(פה) מכאן ועד כאן (אחד העם, בין הקצוות, 1911).

(פו) מלפנים מכאן ועד לפנים מכאן מכה ועד כה ומעד ועד עד (הזו, חתן דמים, 1929).

במהדורת 1968: מהר ועד הר מצור ועד צור ומעד ועד עד).

(פז) טרוד ומטרוד בניסיעות מכאן לכאן ומכאן לכאן (עגנון, מעלות ומורדות, תרצ"א).

בעברית החדשה נולד גם הצירוף פנים לכאן ולכאן:

(פח) כמה פנים לכאן ולכאן (מנדל לפין, רפואות העם, 1794).

(פט) להסביר פנים לכאן ולכאן (מנדלי, בסתר רעם א, 1886).

מנדלי אוהב לזווג צירופים תוך השלת האיבר החוזר: להסביר פנים + פנים לכאן ולכאן ("פנים" היא מלת הצומת). ועוד דוגמאות שנמצאו באקראי: "גל עצמות יבשות" (תולדות הטבע ג) מן הצירוף שבלשון חז"ל גל עצמות בשילוב הצירוף המקראי עצמות יבשות; "באומר ודברים נכוחים" (תולדות הטבע ב) מן הצירופים בלי אומר ודברים (שאף הוא גלגול מן "אין אמר ואין דברים" המקראי) ודברים נכוחים; "איש זרוע חזקה" (תולדות הטבע א) מן איש זרוע + (ביד) חזקה וזרוע (נטויה).²¹

19. וראה גם הזוג "בין כאן בין פה" שהביא גויטיין (1966), עמ' 200.

20. וגם ביצירתו של ברנר "מכאן ומכאן", 1911.

21. ראה טורי-מרגלית (1973), עמ' 110.

3.3.3 גם לארמית ייצוג בספרות החדשה; ולא במקרה בספרות העיונית של מגדל לפין, ובמרחק של למעלה ממאה שנים אצל ברנר:

(צ) אין הדבר הכרחי כ"כ הכא כהתם (מגדל לפין, רפואות העם, 1794).

(צא) מה מהכא מה מהתם? (ברנר, בין מים למים, 1910).

(צב) פיליטונים הכא ופיליטונים התם (ברנר, ציונים, 1920).

3.4 בעוד צירופי כאן מושלים בכיפה, מתועדים במחצית השנייה של המאה ה-19 שני צירופים חדשים בעברית: מפה ומשם, פה ושם; ולקראת סוף המאה ה-19 ותחילת המאה העשרים נוסף שם ושם, ובימינו גם פה ופה. דוגמאות:

מפה ומשם:

(צג) וטרם באו לידי הרשיון מפה ומשם (המגיד, 1856).

(צד) הכתבים הרבים אשר יבואו אלי מפה ומשם (שם).

פה ושם:²²

(צה) רבים המה הקוראים פה ושמה (שם, 1857).

(צו) אבל שרידים אחדים פה ושם נשארו לנו בכל זאת (אחד העם, הלשון ודקדוקה, 1894).²³

(צז) פה ושם הציתו פפירוסות (גנסיין, אצל, 1913).

מפה לשם:

(צח) לבל יצאו ולבל יבואו מפה לשם ומשם לפה (המגיד, 1856. ציון מקום ממש. והשווה עגנון, מובאה פז לעיל).

(צט) מפה לשם משם לפה, ואלחמד ללה שמצאתי (הזו, היושבת בגנים, 1944).

שם ושם:

(ק) שם ושם נוסדה חברה פלונית (לילינבלום, חטאות נעורים ב, 1876).

(קא) שם ושם חגגו אחינו חג פלוני (שם).

(קב) אתה אין לך תמיד אלא מה שכתוב שם ושם (מנדלי, חיי שלמה א, 1903).

פה ופה:

(קג) נטויים פה ופה בין הסלעים (הזו, חתן דמים, מהדורה ג, 1960).

(קד) פה ופה הפריחו רתמים (שם. במהדורה א, 1929, בשני המקומות: פה ושם [!]).

וכך הוא עושה גם ב"היושבת בגנים":

(קו) פה ופה, אחד במדרגה ואחד בארץ (היושבת בגנים, תשכ"ח. ואילו במהדורות 1944-1956 – פה ושם [!]).

ואפילו מובאה בת זמננו ממש:

(קו) החל בודד פה ופה (גרוסמן, חירך הגדי, 1987).

22. פה ושם – 169 פעמים בספרות בת ימינו, ואף לא פעם אחת בספרות השו"ת, ואף לא אצל עגנון. לעומת זאת בשירת ביאליק (על פי הקובקורדנציה של אבן-שושן) פה ושם פעם אחת, מפה ומשם פעמיים, ועל ש"י אברמוביץ חביבה התבנית: פה... ושם... (ראה למשל האבות והבנים, 1868, עמ' 6, 12-13, 20).

23. וכן: אם תלמיד חכם... ואם אדם מן השוק... גם פה וגם שם כך הוא המדה (כתבים בליים, 1890).

3.5 ניתן לסכם ולומר, שיסודם של הצירופים העבריים הללו בחזרה זהה (מקרא ול"ח), המשכם בצורת החזרה הניגודית, וסופם במגמה למדנית (שולית אמנם), בחידוש מבנה החזרה הזהה בלשון הכתובה (באמצעות המבנה פה ופה המחקה את לשון המקרא); עם זאת, לשון הדיבור ולשון הכתב ברובה מוסיפות להחזיק במבנה הניגודי²⁴ (וראה גם טבלת הסיכום). את השיבה לחזרה הזהה אפשר לראות גם כפעולה של הזרה על צירוף שהשתגר (השווה לעיל, סעיפים 2.2.1, 2.3, וכן להלן, זעיר שם זעיר שם, סעיף 3.6.1).

יוצא דופן הוא הצירוף מפה לפה – הרקה של מכאן לכאן אל לשון הדיבור:

(קו) "מכאן" עושה היא תנועה בידה "לכאן. זאת אומרת – רגע אחד – מפה לפה –" ושוב מתווה היא בידה את המסלול – "מימין לשמאל" (דוד שחר, חלום ליל תמוז, 1988).

הדוברת מרגישה צורך "לדייק", "לתרגם". ספק אם מפה לפה נפוץ בדיבור, אך רושמו דיבורי, אולי משום שהצורה לפה (המחליפה לעתים קרובות בלשון הרחוב את הַפָּה, כגון: "בוא לפה"), נשמעת לאוזנינו וולגרית.²⁵

3.6 (קח) זעיר שם זעיר שם (ישעיהו י, כה).

צירוף זה הוא היחיד במקרא שבו החזרה על שם מסמנת את הסתמי (= מקומות שונים) ולא את המסוים. גם בצירוף זה חלה אותה תמורה שחלה בצירופים האחרים: מן החזרה הזהה אל הניגוד.

3.6.1 במאגר הספרות החדשה, למן משה מנדלסון (קהלת מוסר, 1755) דרך מנדל לפין, מנדלי, אחד העם, ברנר, הזו ועד עגנון, וכן במאגר השו"ת, מופיעה רק הצורה המקראית, אך באקראי נמצאו שני מקומות שבהם מופיעה הצורה החדשה:²⁶

(קט) ספרים אחדים היו לפני, ומהם בררתי את כל מבחר דבריהם זעיר פה וזעיר שם (יוסף שיינאק, תולדות הארץ, א, 1841, הקדמה).

(קי) בימים האלה... ישמע עוד זעיר פה זעיר שם, קול טבעי, הד אנשים טבעיים, שידועים קדימת בן אדם למעשה הכתב (ברדיצ'בסקי, זקנה ובחרות, 1899).

3.6.2 את מאגר הספרות בת ימינו פותח יזהר, והוא מתלבט בין פה לכאן:

(קיא) יריות לא נשמעו עוד, זולת זעיר כאן זעיר שם, כלאחר יד (סיפור חרבת חזעה, 1949).

(קיב) בדקנו את הבתים בעצלתיים. מציצים זעיר פה וזעיר שם לצאת ידי חובה (שם).

24. והשווה דוגמה מן הפרסומת: "מפה לשם משם לפה / אין כמו טקסטיל שמפּו". וכן שיר הרחוב: "מגרד לי פה / מגרד לי שם...".

25. באחד מפרקי תכנית הטלוויזיה "קרובים קרובים" (שודר ב-15 במאי 1991) אופיינה מורה על פי צורת דיבורה (שהייתה אמורה להצחיק), ואחת המלים שהתסריטאי שם בפיה הייתה לפֵה.

26. מעניינת גם ההשוואה בין "לקטוף פרח שם פרח שם" (מנדלי, מספר הזכרונות, א, 1915), לבין "דונם פה ודונם שם" (שיר הקרן הקיימת).

אצל הסופרים המאוחרים לו כבר התבססה הצורה זעיר פה זעיר שם:

(קיט) הדשא ירוק רק זעיר פה זעיר שם (עמליה כהנא-כרמון, שדות מגנטיים).
(קיד) לאמת עמוקה שבההקיה היה חש זה זמן רב זעיר פה זעיר שם, מבלי שיעלה בידו לתפוש אותה (דוד שחר, יום הרפאים).

(קטו) הוא מפורז זעיר פה זעיר שם במאות מאמרים (אהרון מגד, פויגלמן).

אך בהמשך (חמש פעמים בספר זה) חוזר מגד (ושמא העורך?) אל המקור; והמקור כאן הוא (בתודעת הקורא שאינו מורגל במקורות העתיקים) בגדר שימוש סוטה מן הצירוף הכבול. לדוגמה:

(קטז) כאילו נוקב זעיר שם זעיר שם את המעטה הדק, השקוף (שם).

(קיד) אדמה מוצקת נחשפת זעיר שם זעיר שם, כמו איים (גם הצורה מוצקת מסמנת אותו כיוון סגנוני).

3.7 (קיה) ואם לאו – שם תהא קבורתכם (בבלי שבת פח ע"א).

איום זה, שהוצב בפני בני ישראל בבואם לקבל את התורה, אינו שייך לצמדי הניגודים, אך שייך גם שייך לנושא הדיון, בהיותו דוגמה לתמורה וגלגול מן שם במקור אל פה ברוב המובאות בספרות החדשה.

במקרה זה השימושים הספרותיים שעושים בו מנדלי ועגנון – כל אחד על פי דרכו – מעניינים יותר מאשר עצם החילופים בין המלים שם ופה.

3.7.1 מנדלי:

(קיט) ואם לאו – פה תהיה קבורתכם! (בישיבה של מעלה, 1894).

בנוסח האידי: אַניס ווערט איהר בעגרָאָבען דאָ אויפֿן אָרט.

(קכ) ואפילו אם פה תהיה קבורתי, הריני מוכן לומר להם דבר אמת כמות שהוא (מסעות בנימין השלישי, 1896).

בנוסח האידי: אַיך זאַל וויסען מיין טויט זאַל דאָ אָפּילו זיין.

(קכא) אוי, קרב קצי ופה תהיה קבורתי (סוסתי, 1909; אין כאן מקבילה אידיית).

(קכב) הלואי שתהא פה קבורתך (בעמק הבכא ב, 1897).

בנוסח האידי: פּאָרן זאָלסט-די.²⁷

(קכג) פה תהא קבורתי! – נשמע קול ברמה (ספר הקבצנים, 1909. לא נמצא במקור האידי).

מנדלי מתרגם עניינים שונים באידיש על ידי אותו ביטוי עברי, כאשר הוא יצוק בתבניות תחביריות שונות:²⁸ במקום מובאה קכב היינו אומרים היום "הלואי שתתפגר". מובאות קכ וקכג הן מעין לשון השבעה, בדומה לביטוי בעברית המדוברת "ש(א)פה אני אמות", או "ש(א)מות על המקום". יתרונה של האידיש כשפת דיבור

27. המקבילות האידיית למובאות קיט וקכב הועתקו ממנדלי (1913); המקבילה האידיית למובאה קכ הועתקה ממנדלי (1879).

28. על דגמים תחביריים מלשון המקורות וגילוייהם בספרות החדשה ראה מירקין (1968 ו-1978).

בעושרה הלשוני ובעממיותה. מנדלי מצא פיצוי²⁹ תחבירי לחסרונות הלקסיקליים המקבילים של העברית בת זמנו.³⁰

3.7.2 עגנון:

(קכד) אם יחזור לאחוריהם יאכלו אותם הזאבים ואם יעמדו פה תהא קבורתם (הכנסת כלה, תרצ"א).

משפט זה, השומר על המבנה המקורי, לקוח מתוך הפרק "מפחד בלילות". בפרק זה העגלה נכנסת לבית הקברות, ונוסעיה, רבי יודיל ונטע בעל העגלה, מבועתים ממראה "בעל גוף לבוש תכריכים". הביטוי "פה תהא קבורתם", כשהוא נאמר בבית הקברות, הוא בעל אפקט קומי, ואפילו מקברי, וכמה טעמים לדבר: (1) הביטוי במקורו משתמש במלה קבורה כמטונימיה למוות, ואילו כאן היא חוזרת ומקבלת את משמעותה הקונקרטי: (2) בביטוי המקורי וגם בשימושי המאוחרים המלה פה (או שם) מנוגדת לבית הקברות, והיא (עקרונית) כל מקום חוץ מבית הקברות; כלומר, הקבורה לא תהיה במקום הצפוי אלא פה (או שם), באותו מקום שהם עומדים. ואילו אצל עגנון חוזר "באופן בלתי צפוי" מקום הקבורה הצפוי; (3) גם אם יחזור לאחוריהם, הרי יהיו טרף לזאבים, ועל כן מאי נפקא מינה?³¹ (4) יש להנחת, שבין כך ובין כך תהיה קבורתם פה, בבית הקברות, במקום או במאוחר, כדרך כל בשר. יש כאן אפוא משחק מורכב בין מערכת המשמעויות המוכרת מן המציאות לבין מערכת המשמעויות של טקסט אחד (התלמוד) מזה ושל טקסט שני (עגנון) מזה.

(קכה) אם מקבלים אתם עליכם את התורה מוטב ואם לאו כאן תהא קבורתכם (אתם ראיכם, 1958. פרפרזה על המקור התלמודי. בדומה לדוגמה מיוזר, מובאות קי-קיא, כאן הוא בן זוגו הניגודי של שם במקום פה).

(קכו) לא נאמר פה תהא קבורתכם אלא שם, בכל מקום שהם (שם). התייחסות פרשנית למקור, בסגנון הדיון התלמודי והמדרשי.

(קכז) ובמקום שינוח הגמל שם תהיה קבורתו (ספר סופר וסיפור, תשל"ז).

בהקשר של מובאה כזו מסופר על הושע, שמת בבבל וביקש להיקבר בארץ-ישראל. הניחו את גופתו על גמל ושילחוהו וגו'. גם כאן משתמש עגנון בתחבולה: הוא מפשיט את השכבות האידיומטיות מן הביטוי ומשתמש בו כפשוטו וכמשמעו, במנותק מהקשרו התלמודי המקורי.

טכניקה זו של פגיעה, היינו קריאת הצירוף כפשוטו, יוצרת רושם של תמימות או היתממות, והיא הולכת שלובת זרוע עם טכניקות היתממות אחרות המוכרות מיצירתו של עגנון (בעיקר בעיצוב דמות המספר); ונכתב על כך רבות.

29. על דרכי הפיצוי בספרות קלאסית בדיגלוסיה ראה אבן-זוהר (1970), עמ' 295 ואילך.

30. להשוואת נוסח אידי ונוסח עברי מן הבחינה הלשונית ראה שקד (1977), עמ' 84-85; פרי (1968), עמ' 94-95.

31. ואולי נפקא מינה, שאם יהיו לטרף לא יובאו לקבר ישראל?

מנדלי אף הוא פורק את הצירוף ממשענו המקורי, אך הוא מפקיע אותו מ"ספרותיותו" בכך שהוא עושה בו שימוש חי, חופשי וגמיש, המתאים עצמו למבנים תחביריים מגוונים. צירוף זה (המופיע אצלו, להבדיל מענגנון, רק בדיאלוג) הוא חלק מן המערכת המפצה על היעדר לשון דיבור.

4. סיכום

4.1 אם ההנחה הפותחת (לעיל, סעיף 1) עסקה ביחסים הבין-טקסטואליים בלשון הקלאסית בתנאי דיגלוסיה, הרי ההנחה החותמת נוגעת ליחסים שבין לשון הספרות ולשון הדיבור.

כשהותקף שלונסקי על שאינו קשוב דיו ל"לשון העם" ולשונו אינה "עממית" דייה, ענה בלשון חריפה זו: "טעות הסברה, ש'רק העם יוצר את הלשון'. לא! אין לו לעם אלא אוצר מסוים של מלים, זהו החומר הגולמי, החצץ. איש הרוח, היוצר, הוא המקציע את 'בולי העץ' הללו, מלטשם, ממרקם. מתיז את המיותר – וכך מצרף ובורא את הלשון. הוא ולא 'רק העם'".³² שלונסקי, התוקף את הגישה החד-סטרית שביחסי שתי הלשונות – לשון הדיבור ולשון הספרות – טוען לצורך להחזיר ליוצר את תפקידו כ"נותן" בצד תפקידו כ"מקבל".

ואמנם, ברוח דבריו של שלונסקי (כמו גם דבריו של מנדלי במוטו למאמר זה) אפשר לומר, שתולדותיהם של הצירופים הללו בצורתם הרווחת היום מראות בעליל, שראשיתם ב"לשון ספרותית חיה" ואחריתם ב"לשון חיה". לא זו בלבד שתהליכי השינוי חלו בעברית הכתובה (בשעה שלא הייתה לשון דיבור בצדה), אלא שזו אף הנחילה אותם לעברית המחודשת – המדוברת והכתובה. לשון הכתב מתגלה כמתווכת פעילה ויוצרת בין הלשון הקדומה לתקופותיה לבין העברית של ימינו. ואין הדבר מפליא כלל, אם נקבל את ההנחה, שלשון הספרות (לסוגיה) בדורות האחרונים היוותה תשתית לתחיית הדיבור העברי.³³

רוב הצירופים הכבולים שהובאו כאן, ועוד רבים אחרים (בידי כמה עשרות), המוכרים בעברית הישראלית (ולאו דווקא במשלביה הגבוהים), חבים אפוא את כסותם ליוצרים מן הדורות הקודמים ששאלו צירופים מן המקורות הקלאסיים ונתנו להם להתהלך לרוח היום.

32. שלונסקי (1960), עמ' 152.

33. ראה הרשב (1990), עמ' 26–31. ראה גם מאמריו המצוינים של גלינרט (1988) ותשנ"א).

טבלת סיכום

א. ברירות

מקרא	ימי הביניים	השכלה		תחייה	המדינה
		מוקדמת	מאוחרת		
כברת ארץ (מרחק)		כברת ארץ (מרחק)	כברת ארץ (שטח)	כברת אדמה	כברת ארץ (שטח)
					כברת דרך (מרחק), כברת ארץ (מרחק)
חלקת שדה		חלקת שדה	חלקת ארץ	חלקת אדמה	חלקת אדמה, חלקת שדה
רעש "ותרעש הארץ"		רעש (עורבועבוען) רעש הארץ	רעש אדמה		
"לארץ ותיעד"	רעידת הארץ		רעידת הארץ		רעידת אדמה
"קפצה הארץ" (תלמוד)	קפיצת הארץ, קפיצת דרך				קפיצת דרך

ב. חידושים

מקרא	ספרות חז"ל	השכלה	תחייה	המדינה
מפה ומפה	[מכאן ומכאן כאן וכאן לכאן ולכאן מהכא להכא]	מפה ומפה (סתמי)	[מכאן לכאן]	פה ופה (מפה לפה)
שם... ושם משם... ומשם		שם ושם (סתמי)		
	[הכא והתם מהכא להתם מהתם להכא]	פה ושם מפה לשם משם לפה מפה ומשם		מפה לשם משם לפה (סתמיים)

ביבליוגרפיה

- אבן-זוהר (1970) = א' אבן-זוהר, "לבירור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסיה", הספרות, ב, 2 (ינואר 1970), עמ' 286–302.
- ברונזניק (1973) = ג'מ ברונזניק, "למקורו ולהוראתו של המונח 'קפיצת הדרך'", לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 15–25.
- גויטיין (1966) = ש"ד גויטיין, "ארבע כתובות עתיקות מגניזת קהיר", לשוננו לו (תשכ"ו), עמ' 197–216.
- L. H. Glinert, "Did Pre-Revival Hebrew Literature Have Its Own LANGUAGE? Quotation and Improvisation in Mendele Mokher Sefarim", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. LI, Part 3 (1988), pp. 413–427
- גלינרט (תשנ"א) = א' גלינרט, "למקור העברית החדשה המדוברת: עיונים בתחביר הסמיו של לפי הטף לדוד ילין", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 107–126.
- הורוביץ (1983) = א' הורוביץ, "מחידושי לשוננו של ספר יחזקאל – מפה ומפה", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 173–176.
- הרשב (1990) = ב' הרשב, "מסה על תחיית הלשון העברית", אלפיים, קובץ 2 (תש"ן), עמ' 9–54.
- טור-סיני (1956; 1960) = ג'ה טור-סיני, "בעקבות הלשון והספר", לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 1–9; כד (תש"ך), עמ' 123–136.
- טורי-מרגלית (1973) = ג' טורי וא' מרגלית, "דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול", הספרות, ד, 1 (ינואר 1973), עמ' 99–129.
- מירקין (1968) = ר' מירקין, "למקורן של שתי תופעות בתחביר לשון הספרות", לשוננו לעם יט (תשכ"ח), עמ' 212–222.
- מירקין (1978) = ר' מירקין, "דישומי ריתמוס ותחביר מלשון המקורות בכתובתו של מגדלי מוכר ספרים", מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון, מוגשים לשמואל א' ליונישטם במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשל"ח, עמ' 269–277.
- מגדלי (1879) = מענדעלי מוכר ספרים, קיצור מסעות בנימין השלישי, ווילנה תרל"ט.
- מגדלי (1913) = אלע ווערק פון מענדעלע מוכר ספרים, וארשה 1913–1914.
- פישלר (1978) = ב' פישלר, "דרכי העצמה בסגנונו של חיים הזו", מאסף חיים הזו, ירושלים תשל"ח, עמ' 134–161.
- פרי (1968) = מ' פרי, "האנאלוגיה ומקומה במבנה הרומאן של מגדלי מו"ס", הספרות א, 1 (אביב 1968), עמ' 65–100.

צרפתי (1983) = גב"ע צרפתי, "מסורת לשון חכמים – מסורת של 'לשון ספרותית חיה'", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 451–458.
 צרפתי (1991) = גב"ע צרפתי, "שינוי משמעות של המלים", לשוננו לעם מב (תשנ"א), עמ' 4–11.

רבן (1973) = "רבן", "לשמוע את רחש הגלים", סימן קריאה 2 (1973), עמ' 343–361.
 שלונסקי (1960) = א' שלונסקי, "להטי לשון או 'פשטות'", ילקוט אשל, תל-אביב 1960, עמ' 151–153.

שקד (1977) = ג' שקד, הסיפורת העברית, כרך א, תל-אביב 1977.